

Розділ I. Проблеми теорії та історії педагогіки і освіти

УДК [371.671:070.486] «197»

О.В. Бондар

Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка

ВИСВІТЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПІДРУЧНИКА НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISУ «РАДЯНСЬКА ШКОЛА» (70-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ)

У статті розглядаються існуючі в досліджуваний період недоліки підручників та причини їх виникнення. Створення якісного і стабільного підручника завжди було і залишається актуальним питанням для науковців, освітян, видавців та представників органів влади. Шляхи вирішення цього завдання в 70-ті роки ХХ ст. розглядаються у статті.

В статье рассматриваются существующие в исследуемый период недостатки учебников и причины их возникновения. Создание качественного и стабильного учебника всегда было и остаётся актуальным вопросом для научных работников, учителей, преподавателей, издателей и представителей органов власти. Пути решения этой задачи в 70-е гг. XX столетия рассматриваются в статье.

The Article is dedicated to illuminate existing at under investigation the period textbook defects and reasons of their origin. Creation qualitative and stable textbook always were and remains the actual question for scientific workman, teachers, publishers and representatives organ of power. The Ways of the decision of this problem in 70-ties of XX century are considered in article.

Постановка проблеми. У педагогіці проблема підручника не є новою, бо навчальна книга завжди була і залишається ключовим елементом в системі освіти. Внаслідок реформування освіти здійснюється зміна навчальних планів, програм та, звісно, підручників. З появою нових навчальних книг залишаються старі та з'являються нові проблеми підручників. Тому створення якісного підручника було і залишається актуальним. Сучасне та майбутнє в житті народу завжди тісно пов'язані з його минулим. Не знаючи минулого, не можна створювати сучасне й, тим паче, дивитися в майбутнє. Тому, зважаючи на це, розглянемо проблеми підручника, які існували в попередні роки.

Аналіз актуальних досліджень. Проблеми підручника в різні роки приділяли увагу Ю. Бабанський, В. Беспалько, Н. Бібік, Т. Габай, Л. Занков, Д. Зуєв, І. Зязюн, Я.А. Коменський, В. Краєвський, Я. Кодлюк,

Н. Менчинська, А. Полякова, О. Савченко, М. Скаткін, К. Ушинський, А. Фурман, Л. Чосік, та інші.

Мета статті – дослідження особливостей висвітлення проблеми підручника на сторінках часопису «Радянська школа» в 70-ті роки ХХ ст. Стаття побудована на матеріалі аналізу публікацій усіх номерів журналу «Радянська школа» з 1970 по 1979 роки ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. На початку 70-х років ХХ століття за рішеннями ХХІІІ та ХХІV з'їздів КПРС здійснювався перехід до загальної середньої освіти дітей шкільного віку, яка повинна була забезпечити знання учнями основ наук, політехнічну й трудову підготовку. У цей час розв'язувалось завдання переходу на новий зміст освіти [3; 6].

В Україні була проведена велика робота щодо підготовки переходу всіх четвертих класів загальноосвітніх шкіл на предметну систему викладання і на нові навчальні програми. В ІV і V класах проводився експеримент, завданням якого «було перевірити доступність змісту нових програм для учнів, дослідити процес навчання за новими підручниками, відповідність їх програмі, теоретичний і методичний рівень викладу матеріалу, якість засвоєння його дітьми, узагальнити досвід роботи вчителів» [3, 2]. Експериментальна перевірка дала можливість набути певного досвіду вивчення нового змісту освіти, удосконалити проекти нових програм і підручників.

В статті Є.С. Березняка «Підсумки переходу на новий зміст освіти та завдання підвищення якості знань учнів» [2] зазначалося, що перехід шкіл на нові навчальні плани і програми викликав потребу створення нових або удосконалення вже діючих підручників. При створенні нових та доопрацюванні старих підручників основна увага приділялась методологічній основі навчальних книг, науковості викладу матеріалу та побудові методичного апарату, система вправ якого забезпечувала б засвоєння навчального матеріалу і сприяла б формуванню в учнів марксистсько-ленінського світогляду, розвитку у них пізнавальних можливостей. Також в статті зазначалось на те, що підручники, за якими працювали школи, в основному, відповідали вимогам нових програм, більш повно відображали досягнення тогочасної науки і техніки, відрізнялися системністю і доступністю у викладі матеріалу. Але, поряд з цим, чимало підручників потребували удосконалення або переробки,

розвантаження від другорядного чи надмірного фактичного матеріалу. Так, великими за обсягом були підручники з українського читання, нової та новітньої історії, економічної географії СРСР та ін.

Також в 70-ті роки ХХ ст. в Україні були опрацьовані нові навчальні плани, програми та підручники з предметів, специфічних для республіки, здійснена їх масова експериментальна перевірка, більшість була запроваджена у практику. В цих програмах і підручниках було «значно розширено коло теоретичних знань за рахунок деякого скорочення описового та інформативно-довідкового матеріалу, а також «переміщення» теоретичного матеріалу з старших класів у середні і частково – в молодші» [12, 8]. Але створення повноцінних програм і підручників не завершувалося їх написанням – вони мали витримати серйозну та всебічну перевірку в школах. В практичній роботі по впровадженню нового змісту освіти вчителі натрапили на деякі труднощі. Так, виявилось, що частина програм і підручників потребували серйозного доопрацювання. Автори навчальних книг вміщували матеріал, що віджив своє, переобтяжували підручники другорядним матеріалом та інформаційними даними, які до того ж не завжди сприяли ідейно-політичному вихованню учнів. Такі претензії вчителі висловлювали до деяких підручників з української літератури, історії й географії Української РСР, з української мови тощо [4; 12].

Чітка структура знань у програмах і підручниках була одним з ефективних засобів усунення перевантаження учнів, бо добре «організовані» знання легше засвоюються і міцніше запам'ятовуються. Як відзначав член-кореспондент АПН СРСР М.М. Скаткін у 1973 році, підручники до того часу давали остаточні висновки науки у вигляді інформації про встановлені істини. Дуже рідко розкривалися проблеми, що поставали перед наукою, не показувалась суперечливість у виборі шляхів пошуку їх розв'язання. При такому викладі наука поставала перед учнями уже в «остаточній» формі, як набір готових істин. Такі серйозні недоліки, що властиві були тогочасним підруникам, на думку М.М. Скаткіна, можливо було подолати за допомогою проблемного викладу матеріалу в навчальних книгах [10].

Як зазначає науковець, ідея навчання шляхом постановки проблем повинна була здійснюватись і через методичний апарат підручника: в ньому мали знайти належне місце проблемні запитання, завдання дослідницького

характеру. Це повинно було допомогти усунути ще один суттєвий недолік багатьох тогочасних підручників – сухість викладу, запобігти якому можна було, включивши до підручників хрестоматійний матеріал. За словами М.М. Скаткіна, у підручниках мала знайти своє відображення ідея індивідуалізації навчання. Для цього бажано було включити до них додаткові, ускладнені статті і задачі, котрі вчитель міг, крім обов'язкового матеріалу, запропонувати сильнішим учням. Для відображення структури знань у підручниках необхідно було широко використати різні класифікаційні таблиці, структурні схеми і формули, виготовлені поліграфічним способом (шрифти, рамки тощо), виділяючи узагальнюючі ідеї [10].

Робота з вдосконалення підручників продовжувалася для того, щоб усі вони стали стабільними. При цьому увага зверталася на забезпечення підвищення наукового рівня викладу матеріалу, посилення його ідейної спрямованості, наступність змісту підручників на різних етапах навчання, поліпшення міжпредметних зв'язків, усунення зайвого дублювання тощо. Також однією з вимог до нових підручників було більш глибоке виховання у школярів почуття радянського патріотизму, соціалістичного інтернаціоналізму, громадянського і військового обов'язку, виховання учнів на революційних, бойових, трудових традиціях Комуністичної партії, радянського народу і його Збройних Сил, вивченню теоретичної спадщини, життя і діяльності В.І. Леніна, документів КПРС, праць Л.І. Брежнєва. Вдосконалені підручники мали допомогти вчителю у виробленні в учнів навичок самостійно працювати з книгою, у формуванні потреби збагачувати і розширювати свої знання. В 70-ті роки ХХ ст. Міністерством освіти СРСР і Міністерством освіти України передбачалося значне скорочення обсягів майже всіх підручників. В школах республіки продовжувалася робота по створенню бібліотечних фондів підручників [7; 8].

У цей період (70-ті роки ХХ століття) було розпочато перехід на безкоштовне користування підручниками, намічено план видання вдосконалених навчальних книг. Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про перехід на безплатне користування підручниками учнями загальноосвітніх шкіл» підвищувала відповідальність не лише видавців і працівників друкарень за високий рівень підготовки та поліграфічного виконання підручників, а й педагогічних колективів за їх ефективне використання. В Україні проводилась операція «Живи, книго!»,

працювали «книжкові лікарні», гуртки юних палітурників, організовувалися конкурси на краще збереження книги. Колектив видавництва «Радянська школа» на сторінках однойменного часопису закликав своїх читачів, піонерські, комсомольські й учнівські організації розгорнути широку пропаганду бережливого ставлення до підручників, організувати конкурси між класами, ланками, окремими учнями, втілити девіз «Бережи підручник!» в кожну школу, кожний клас [1].

У зв'язку з переходом загальноосвітньої школи на новий зміст навчання особливо актуальною поставала проблема створення відповідних підручників і навчальних посібників. З цією метою у видавництві «Просвещение» кілька років працювала група з проблем підручника, проводилися всесоюзні і республіканські науково-практичні конференції, на яких науковці, працівники народної освіти, охорони здоров'я і творчих спілок шукали шляхи вдосконалення змісту і принципів побудови тогочасного шкільного підручника [9].

Працюючи над удосконаленням і створенням навчальних книг, науковці й освітяни-практики зважали на досвід їх створення, набутий в педагогічній практиці минулого. Так, наприклад, було звернуто увагу на методику створення навчальних посібників для дорослих, яку розробили вчителі недільних шкіл у ХІХ столітті. Успіх «Книги взрослых» пояснювався тим, що вона, по-перше, була наслідком колективної праці вчителів-практиків, науковців і фахівців з різних галузей знань. По-друге, чітко вироблені програми всіх розділів посібника, які готувалися підкомісіями, розглядалися і стверджувалися загальною комісією.

Відповідно до вироблених програм для літературного розділу було вирішено добирати тільки кращі твори або уривки, а для інших – добирати або писати власні матеріали. По-третє, перед включенням матеріалів у посібник чимале значення мала їх апробація. Після затвердження програм розділів робота йшла у двох напрямках: спочатку добиралися і писалися матеріали, а потім вони розглядалися, рецензувалися тощо. За встановленим порядком матеріали подавалися у відповідну підкомісію, де їх перечитували і обговорювали. Якщо виникали якісь сумніви щодо сприймання, їх апробували серед учнів певної підготовки, а вже потім разом з письмовим звітом про результати апробування розглядали їх повторно. По-четверте, широке і тривале

обговорення структури посібника і програм його розділів відбувалося не лише в недільних школах, які брали участь у створенні «Книги взрослых», а й під час роботи II з'їзду діячів з технічної і професійної освіти в Росії. Загалом робота над посібником тривала шість років. Методика створення навчальних посібників, вироблена Харківською школою Х.Д. Алчевської у співдружності з іншими недільними школами, науковцями і фахівцями з різних галузей знань і понині, на нашу думку, становить інтерес для всіх, хто займається проблемами підручника [9].

Одне із завдань, що стояло перед школою того часу – розвиток активності й самостійності школярів. Ключовою проблемою педагогіки і школи було навчити учнів вчитися, виробити ще в школі стійкий інтерес до знань і прагнення до самостійного збагачення ними [7;12].

На сторінках часопису «Радянська школа» зазначалося, що завданням загальноосвітньої школи того часу було не лише озброювати учнів знаннями основ наук, а й розвивати їхні здібності, навчати самостійно і творчо мислити, формувати необхідні розумові вміння, навички і тим самим готувати їх до майбутньої практичної діяльності. В публікаціях вищезазначеного журналу мова йшла про те, що в діючих на початку 70-х років ХХ ст. шкільних підручниках завдань на порівняння і на формування в учнів міцних обчислювальних навичок було дуже мало, і вони були переважно однакової складності. Так, наприклад, зазначалося, що в підручниках з історії для ІХ–Х класів завдань на порівняння приблизно 15% загальної кількості логічних завдань. Тому пропонувалося вдосконалити шкільні підручники, подавши в них систему завдань, яка б давала учням достатню практику в різноманітних розумових процесах [5].

У 70-ті роки ХХ ст. увага освітян приділялась і викладанню іноземних мов. Так, на сторінках журналу «Радянська школа» підкреслювалося, що більшість випускників шкіл слабо володіли розмовною мовою, їм важко було розуміти співрозмовників, переказувати прочитане. В зв'язку з цим Міністерством освіти УРСР було розроблено проекти стабільних програм з іноземних мов для всіх типів шкіл, підготовлено оригінальні підручники [6].

У системі середньої освіти важливе місце належало вечірнім (змінним) та заочним загальноосвітнім школам. Так, наприклад, на

початку 70-х років ХХ ст. кожний п'ятий учень одержував атестат про середню освіту у вечірній школі. Тому не випадково в Міністерстві освіти УРСР розглядалися питання про роботу відділів народної освіти, зокрема Хмельницької області, по поліпшення загальноосвітньої підготовки працюючої молоді. Серед виявлених недоліків було повільне створення бібліотечних фондів підручників для забезпечення ними учнів, особливо заочних шкіл. Так, вказувалося на те, що на 18,7 тис. учнів цих шкіл налічувалося всього 4,3 тис. примірників або один підручник на 4 учні. В зв'язку з цим колегія Міністерства освіти УРСР і секретаріат ЦК ЛКСМУ зобов'язали обласний відділ народної освіти та обласний комітет ЛКСМУ вжити заходів до усунення недоліків у роботі по підвищенню загальноосвітнього рівня працюючої молоді, зокрема значно поповнити бібліотечні фонди підручників [6].

Також на сторінках журналу «Радянська школа» зазначалося, що середні спеціальні навчальні заклади не повністю були забезпечені шкільними підручниками з загальноосвітніх предметів. З першого вересня 1972 року середні спеціальні навчальні заклади республіки перейшли на нові навчальні плани, які істотно відрізнялися від старих. Звідси виникла потреба в таких підручниках зі спеціальних предметів, які б орієнтували на зв'язки з загальноосвітніми предметами як за змістом викладу матеріалу, так і за своїм методичним апаратом [11].

Висновки. Аналізуючи статті часопису «Радянська школа» з питань проблем підручника в 70-ті роки ХХ ст., можна зробити такі висновки:

- так само, як і в 50-60-ті роки ХХ ст., удосконалення існуючих і створення нових підручників здійснювалося під впливом партійних настанов;
- увага приділялася методологічній основі навчальних книг, науковості викладу матеріалу та побудові методичного апарату в них;
- пропонувалося подати в шкільних підручниках систему завдань, яка б давала учням достатню практику в різноманітних розумових процесах;
- так само, як і в 60-ті роки ХХ ст., звучала вимога про необхідність проблемного викладу матеріалу в навчальних книжках, а також наявність в них проблемних запитань і завдань дослідницького характеру;
- було розпочато перехід на безплатне користування підручниками;

- як і в 60-ті роки, зверталась увага на бережливе ставлення до навчальних книг;
- при створенні нових підручників та вдосконаленні існуючих приділялась увага історичній спадщині;
- проводилась експериментальна перевірка нових програм і підручників;
- вказувалося на недостатнє забезпечення підручниками шкіл працюючої молоді (вечірніх, заочних) та середніх спеціальних навчальних закладів.

З точки зору сьогодення, перспективним напрямом подальших наукових пошуків є обґрунтування вимог до сучасних підручників з урахуванням думок науковців і освітян-практиків попередніх років.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бережливо ставитись до підручників! // Рад.шк. – 1978. – №11. – С. 86.
2. Березняк Є. С. Підсумки переходу на новий зміст освіти та завдання підвищення якості знань учнів / Є. С. Березняк // Рад.шк. – 1976. – № 4. – С.29 – 37.
3. До нових успіхів у творчій праці // Рад.шк. – 1970. – № 9. – С.1 – 5.
4. За високу ефективність і якість навчально-виховної роботи // Рад.шк. – 1979. – № 3. – С.88 – 96.
5. Кагальняк Г. І. Формувати в учнів уміння порівнювати об'єкти / Г. І. Кагальняк // Рад. шк. – 1971. – № 3. – С. 42 – 46.
6. Маринич О. М. Завдання шкіл та органів народної освіти у новій п'ятирічці / О. М. Маринич // Рад.шк. – 1971. – № 9. – С. 1 – 12.
7. Маринич О. М. Про роботу педагогічних колективів шкіл республіки по дальшому поліпшенню навчання і комуністичного виховання учнів відповідно до завдань, поставлених XXV з'їздом КПРС і XXV з'їздом Компартії України / О. М. Маринич // Рад.шк. – 1977. – № 6. – С. 3 – 14.
8. Маринич О. М. Рішення XXV з'їзду КПРС і завдання загальноосвітньої школи / О. М. Маринич // Рад.шк. – 1976. – № 6. – С. 3 – 12.
9. Мухін М. І. Як створювалися навчальні посібники для дорослих / М. І. Мухін // Рад.шк. – 1976. – № 5. – С. 95 – 98.
10. Скаткін М. М. Перспективи розвитку радянської школи / М. М. Скаткін // Рад.шк. – 1973. – № 1. – С. 7 – 15.
11. У Міністерстві освіти УРСР // Рад.шк. – 1973. – № 6. – С. 104 – 106.
12. Ярмаченко М. Д. Актуальні проблеми педагогічної науки / М. Д. Ярмаченко // Рад.шк. – 1975. – № 1. – С.8 – 17.